

□ Osman AKTEKER¹

ESKİ UYGURCA-ĤOTENCE BİR SÖZLÜKÇENİN TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİNDE İZLERİ

Öz: Eski Uygurca-Ĥotence Sözlükçe, Paul Pelliot tarafından Dunhuang’da bulunan el yazmalarından biridir. Bibliothèque Nationale’de P 2892 kaydıyla yer alan eser, 98 madde başından oluşan Türkçeden Ĥotenceye bir sözlükçedir. Sözlükçe, tematik bir tarzda Brāhmī alfabesiyle yazılmıştır. Ĥoten dili ise Çin’in Sincan Özerk bölgesinde konuşulmuş ölü bir “Doğu Orta İnan” dilidir. Bu çalışmada, Eski Uygurca-Ĥotence Sözlükçe’de yer alan ve önceki çalışmalarda etimolojisi saptanmamış olan “sali, tēgek, ēgōçek ve suv(a)ço” madde başlarının tehlikedeki Türk dillerinin söz varlığındaki izleri gösterilmiştir. “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dilleri örneklem grubu olarak seçilmiştir. Çalışma; Ĥotence, Eski Uygurca-Ĥotence Sözlükçe ve bu Sözlükçenin tehlikedeki Türk dillerinin söz varlığındaki izlerinden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tehlikedeki Türk Dilleri, Eski Uygurca, Ĥotence, Hakasça, Altayca, Tuvaca, Şorca.

TRACES OF AN OLD UYGHUR-KHOTANESE VOCABULARY IN TURKIC LANGUAGES IN DANGER

Abstract: The Old Uyghur-Khotanese Vocabulary is one of the manuscripts found by Paul Pelliot in Dunhuang. The work, recorded P 2892 in the Bibliothèque Nationale, is a vocabulary of 98 articles from Old Uyghur to Khotanese. The vocabulary is written in Brāhmī alphabet with a thematic style. Khotanese was discussed in The Xinjiang Autonomous Region of China. Khotanese, a dead language, belongs to the family of "Eastern Central Iranian languages". In this study, the traces of the “sali, tēgek, ēgōçek and suv(a)ço” headwords in the Old Uyghur-Khotanese Vocabulary, whose etymology has not been detected in previous studies are shown in the presence of words of the Turkic languages in danger. The languages “Khakas, Altai, Tuvan and Shor” were selected as sample groups. The study consists of Khotanese, Old Uyghur-Khotanese Vocabulary and the vocabulary presence of these endangered Turkic languages.

Key Words: Endangered Turkic languages, Old Uyghur, Khotanese, Khakas, Altai, Tuvan, Shor.

Giriş

Bu çalışmada, Eski Uygurca-Ĥotence Sözlükçe’nin (bundan sonra EHS) önceki çalışmalarda etimolojik olarak tahlil edilememiş madde başlarının tehlikedeki diller statüsünde olan “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dillerinin söz varlığındaki izleri ele alınmıştır. Çalışmada, öncelikle Ĥoten ve Ĥotence hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından EHS ve Brāhmī yazısı tanıtılmıştır. İnceleme bölümünde ise *sali*, *tēgek*, *ēgōçek*, *suv(a)ço* madde başları “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dillerinden örneklerle etimolojik olarak değerlendirilmiştir.

¹ Dr., Türk Dili, E-posta: osmanakteker@hotmail.com/ ORCID: 0000-0002-4559-7483.

Gönderilme Tarihi: 30/ 09/2021 / Kabul Tarihi: 18/ 12/2021
Araştırma Makalesi / Research Article

www.tehlikedekidiller.com • www.dergipark.gov.tr/tdd

Yöntem

Çalışmada esas alınan yöntem, filoloji ve etimolojinin ilkelerine göre belirlenmiştir. EHS, tarihi bir sözlükçe olduğu için öncelikle bu eserin filolojik incelemesi yapılmıştır. Söz konusu eser; Bailey (1944), Hovdhaugen (1971), Clauson (1973) ve Emmerick ve Róna-Tas (1992) çalışmaları dikkate alınarak yeniden deşifre edilmiş ve filolojik olarak değerlendirilmiştir. Ardından önceki çalışmalarda etimolojisi saptanmamış olan *sali*, *têgek*, *êgöçek*, *suv(a)ço* madde başlarının çağdaş Türk dillerinin söz varlığındaki yeri; etimolojinin ilkeleri kullanılmak suretiyle saptanmaya çalışılmıştır. Neticede; bu madde başlarının tehlikedeki diller statüsünde olan “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dillerinin söz varlığında yaşadıkları bulgusu elde edilmiştir.

İnceleme

EHS, Eski Uygurca madde başlarının Hotence tanımlarının verildiği tarihi bir sözlükçedir. Bu bölümde, Hotence ve EHS hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş; *sali*, *têgek*, *êgöçek*, *suv(a)ço* madde başlarının “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dillerinin söz varlığındaki izleri ortaya konmuştur.

1. Hotence

Hotence, Çin’in Sincan Özerk bölgesinde konuşulmuştur. Hotence, Tumşukçayla yakından ilişkilidir ve araştırmacılar bu iki dili coğrafi ve dil bilimsel ölçütlere göre “Doğu Orta İran” dilleri şeklinde sınıflandırmaktadır. Bu iki dil, İranî dillerin bir diğer üyesi olan Soğdcaya “Batı İran” dillerine göre daha yakındır (Emmerick 2009:377). Hotence ve Tumşukçanın yapısal benzerlikleri farazi bir ana dilin varlığına işaret etmektedir. Emmerick (2009), bu ana dilin M.Ö ilk bin yılın ikinci yarısında henüz Tarım Havzasına yerleşmemiş olan bir göçebe kabilenin dili olduğunu ileri sürmüştür. Taklamakan Çölü’nün kuzeyine yerleşen Tumşukların güneydeki komşuları olan Hoten ile etkileşimi azalmıştır. Böylece, Tumşukça ve Hotence teşekkül etmiştir. Tumşuk adlandırması, bu dile ait belgelerin yoğun olarak bu şehirde ele geçirilmesi nedeniyle İranî bilginlerce kullanılmıştır. Güneydeki dil, Eski Hoten Krallığı’nın dili olduğu için Hotence olarak tanımlanmıştır. Tumşukça, belgelerin sayısı azdır. Bu yüzden Tumşukçaya dair bilgiler sınırlıdır. Hotence ise Tumşukçaya göre daha çok belgeye sahiptir. Bu belgelerin çoğu bilinen dillerin tercümesidir. Bu yüzden Hotence belgeler başarılı bir

şekilde deşifre edilmiştir. Ayrıca Çin kaynaklarında da Hotenceye dair bilgiler vardır. Hotence metinlerin çoğu, Budizm'in öğretileriyle ilgilidir. Zira Hoten Mahayana Budizmi'nin önemli bir şehri olagelmıştır (Emmerick 2009:77-378).

Hotence metinler, 10. yüzyıldan daha eski değildir. Hoten dili, Karahanlılar bu şehri fethedince yok olma sürecine girmiş ve ölü diller arasında yerini almıştır. Hoten adı, Türkçe kaynaklarda -tartışmalı okuma denemeleri olmasına rağmen- ilk defa "Tunyukuk Anıtı"nda geçmektedir. Clauson (1971), "kuriya: kordanta" için Radloff'un önerdiği "kurdan" transkripsiyonunu ve diğer araştırmacıların iki kelimeyi bir öbek olarak yorumladığı "batıda Batılılar, Batı Türkleri" açıklamalarını değerlendirmiştir. Clauson (1971), Hotence uzmanı Bailey'in de görüşlerini dikkate alarak Budist-Sanskrit yer adlarındaki şu ibareyi tanık göstermiştir: "Tukhara, Kucīna, Korttana, Bhuṭa (Toharlar, Kuça, Hoten, Tibet)" (Clauson 1971:143). Clauson (1971), bu belgeden hareketle, yazıtın on dördüncü satırındaki "kuriya: kordanta" ibaresini "batıda Hoten" şeklinde anlamlandırmıştır. Tekin (1994) ise *kur(i)d(i)nta* "batıdan" transkripsiyonunu kullanmış ve Clauson'un (1971) görüşünü kabul edilemez bulmuştur. Tekin (1994); Hoten'in Sincan eyaletinin güneybatı kısmında ve Ötüken'den aşağı yukarı 2000 kilometre uzakta olması, Doğu Türk Kağanlığı'nın batı sınırlarının devlet ilk yıllarında Hoten'e kadar uzanmasının mümkün olmaması gerekçelerini ileri sürmüştür. Görüldüğü üzere Tekin'in (1994) ileri sürdüğü gerekçe, yazıtın bağlamı veya sözcüğün transkripsiyonu ile ilgili olmayan metin dışı bir açıklamaya dayanmaktadır. Oysa Clauson (1971), görüşünü Budist-Sanskrit belgesiyle tanıklamıştır. Dolayısıyla bağlam uyumu da dikkate alındığında, Clauson'un (1971) değerlendirmesinin daha bilimsel olduğu görülmektedir. Buna göre, Türkçe kaynaklarda Hoten adının başlangıcı, Tunyukuk yazıtı (8. yy) olmalıdır.

Hoten; Hindistan ve Tibet'e yakınlığı, İpek yolunun bir kolunun geçtiği coğrafyada yer alması, kutsal yeşim taşı kaynağına sahip olması ve Budizm'in Orta Asya'daki merkezi konumunda bulunması gibi nedenlerle Eski Çağlardan beri gözde bir yerleşim yeri olmuştur. Hoten şehri, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Şehir, Türk hâkimiyetine girmeden önce Büyük Hun İmparatorluğu'nun sınırlarına dâhil olmuştur. 74 yılında, Çin hâkimiyetine girmiştir. II. yüzyılın başlarında bağımsız küçük bir devlet olarak tarih sahnesinde görülen Hoten, bu tarihten sonra önce Tabgaçlara ardından Göktürk Hakanlığı'na bağlanmıştır. Göktürklerin 630'da yıkılmasından sonra, Çin'deki Tang Hanedanlığı'na

bağlanmıştı. Fakat Çin egemenliğine rağmen, Hoten’de Türk kültürü hâkim olmaya devam etmiştir. Öyle ki Çinliler, Türklerin tepkisini çekmemek için şehre atadıkları valiye Türk unvanı vermişlerdir. Hoten’in tamamen Türkleşmesini sağlayan etkenler ise şehrin “Büyük Uygur Kağanlığı” sınırlarına katılması ve “Büyük Uygur Kağanlığı”nın Kırgızlarca yıkılmasından sonra gerçekleşen yoğun Uygur göçleridir. Hoten’in İslamiyet’le tanışması Aytaş Müsâ Kağan’ın gönderdiği davetçi Ebü’l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kalamâtî vasıtasıyla 360 (971) yılında olmuştur. İslamiyet, Uygurların X. yüzyıldan sonra Karahanlılara katılmasıyla birlikte şehirde hâkim din olmuştur. Hoten, XI. yüzyılın başında tamamen Karahanlıların kontrolü altına girmiştir. Şehir, Karahanlı Hükümdarı Yüsf Kadır Han’dan sonra üç oğlundan Şerefüddeve Ebü Şücâ’ Arslan Han’ın idaresine bırakılmıştır. Hoten, 1128 yılından itibaren Karahıtayların saldırılarına maruz kalmıştır. İki yıl sonra, Hoten dâhil İmil, Balasagun ve Kaşgar Karahıtayların sınırlarına katılmıştır (Taşağıl 1998:251-252). Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan Dîvānu Luğāti’t-Türk, hem Hotencenin 11. yüzyıldaki durumunu hem de Hotence-Türkçe dil ilişkilerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca Kaşgarlı’nın meşhur haritası, Hoten şehrine de yer vermektedir.

Kaşgarlı’nın verdiği bilgiler “coğrafya, siyaset ve dil” başlıklarında toplanabilir. *Kāş ögüz* maddesi, şehrin iki yanında akan iki nehirden söz etmektedir. Bunlardan biri içinde saydam beyaz taşların bulunduğu *ürüñ kâş ögüz*’dür. Bu nehir, adını bu taşlardan almıştır. İkinci nehrin adı *kara kâş ögüz*’dür ve içinde saydam siyah taşlar bulunmaktadır. Bu taş iki nehir dışında dünyanın hiçbir yerinde bulunmaz (Dankoff ve Kelly 2007:410). *Çaḡsı* ve *çowı* maddeleri ise Hoten’in siyasi tarihine dair bilgiler sunmaktadır. *Çaḡsı*, “Bir Hoten beyinin adı. Bu adı taşıyan kent bu bey zamanında alınmıştır. Adın Cemşit sözcüğünden dönüştüğü söylenir (Dankoff & Kelly 2007:221)” şeklinde tanımlanmıştır. *Çowı* ise “Hoten yönetim töresinde hakandan iki seviye aşağıda bulunan kimselere verilen bir unvan. Diğer Türklerin de benzer bir yönetim töresi vardır (Dankoff & Kelly 2007:241)” açıklamasıyla eserde yer almaktadır.

Hoten ve Hotenceye dair bilgiler, Dîvānu Luğāti’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut tarafından dolaylı olarak sunulmuştur. Bu bilgiler, eserde üç ana başlıkta dağınık olarak yer almaktadır. Bu başlıklar şu şekildedir: “Türk sözleri, kendileriyle kurulan harfler üzerine söz”, “Türk dilleri üzerine söz” ve “diyeleklerin değişiklikleri üzerine söz”.

Kaşgarlı Mahmut, “Türk sözleri, kendileriyle kurulan harfler üzerine söz” başlıklı bölümde alanyazında Uygur yazısı olarak da bilinen Türk yazısını tanıtmış ve bu alfabeyi Türk olmayanların söylemekte güçlük çektikleri harfler ve Türk dilinde olmayan harfler şeklinde ikiye ayırmıştır. Türk alfabesinde olmayan harfler ise ıtbak harfleri olan “ص, ض, ط, ظ” ve boğaz harfleri olan “ع, ه, ح” olarak saptanmıştır. Kaşgarlı Mahmut, “ه” harfinin Türk yazısındaki kullanım ve istisnalarını sıralarken bu harfin Hoten dilindeki durumunu da aşağıdaki şekilde açıklamıştır.

“... her ne kadar “baykuşa” “ühi” denilmekte ise de öz kelime –kıpçak diyeliğinde olduğu gibi- “ügi”dir. “Çakmak” anlamına gelen “çaha” kelimesi Kençek dilince. Bu dil arı değildir; göz ağrısı için و ا derlerse de bu da arı değildir. Bundanbaşka ه harfi duraklamak için kelimelerin sonuna gelir; nitekim şahini çağırarak için “tah, tah”, tayı çağırarak için “kurrih, kurrih” derler; fakat bir şey anlatmak için söylenen sözlerde (ه =h) yoktur. Xotan dilinde bu harf bulunur; çünkü bu dilde Hint dillerinin izi görülmektedir. Kençek dilinde dahi ه harfi bulunursa da bu dil iyi bir Türkçe değildir (Atalay 2018:9).”

Hotencenin 11. yüzyılda yaşamaya devam ettiğinin en önemli kanıtı, Kaşgarlı Mahmut’un “Türk dilleri üzerine söz” adlı başlıkta yaptığı açıklamalardır.

“En açık ve doğru dil –ancak bir dil bilip- Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirliyle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur. İki dil bilenler “Soğdak”, “Kençek”, “Argu” boylarıdır. Gezgin olarak yabancılarla karşılaşanlar “Xotan” ve “Tübüt” halkı ile “Tanğut”ların bir kısmıdır. Bunlar Türk eline sonradan gelmişlerdir. Ben bunlardan her birinin dillerini yazacağım. “Çaparka=Japonya”lıların ülkelerinin uzak olması, araya büyük denizlerin girmiş bulunması yüzünden dilleri bizce bilinmiyor. Çin ve Maçın halklarının ayrıca dilleri vardır. Bununla beraber şehirli Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını bize, Türk yazısı ile yazarlar. Bunun gibi araya büyük set ve Çin yakınındaki dağlar ve deniz girmiş olduğu için Yecüc ve Mecüc ulusunun dilleri bilinmiyor. “Tübüt= Tibet” ün ve “Xotan”ın, ayrı dilleri ve ayrı yazıları vardır. Bunların ikisi de Türkçeyi güzel konuşamaz (Atalay 2018:29).

Kaşgarlı, Hotende konuşulan Türkçe için de bilgiler vermiştir. Bu bilgiler, Hoten Türkçesinde söz başı /h/ türemesinin varlığını göstermektedir.

“Xotanlılarla Kençekliler kelimenin önünde bulunan elifleri (ه h) ye çevirirler. Türk dillerinde bulunmayan bir harfi kattıkları için biz onları Türk saymıyoruz. Türkler babaya “ata”, Xotanlılarla Kençekliler “hata”, Türkler “ana”ya “ana”, onlar “hana” derler (Atalay 2018:32).

Karahan (2013), Kaşgarlı’nın Dīvānu Luğāti’t-Türk’teki açıklamalarını esas alarak Hotence için “ikinci dilleri Türkçe olan yabancı topluluklar” şeklinde bir sınıflama yapmıştır. Soğd ve Tibet dilleri de bu sınıfın diğer üyeleridir.

Hoten, Toharca(B)-Eski Uygurca Sözlükçe’de ise “odon elleg” (Peyrot Michaël ve Pinault Georges-Jean vd 2019:79) olarak geçmektedir. Buna göre; Dīvānu Luġāti’t-Türk’teki AVDVN maddesi “odon” olarak okunmalıdır. Eski Uygurca *odon*, Çince *yútián* 于阗 ve Xuanzang tarafından verilen “Xiongnu” varyantı *yúdùn* 于遁 ile karşılaştırılabilir. Çince sözcükler, Hotenlilerin kendini tanımlamak için kullandıkları “hvatana-” biçiminden gelişmiştir (Peyrot Michaël ve Pinault Georges-Jean vd 2019:79). Böylece, Hoten’in yeni sakinleri olan Türkler bu sözcüğü kendi dillerine uyarlamışlardır.

Harita 1: Hoten ve Tumşuk’un Coğrafi Konumu (Emmerick 2009:378)

2. Eski Uygurca Hotence Bir Sözlükçe

EHS, Paul Pelliot tarafından Dunhuang’da bulunan el yazmalarından biridir. Bibliothèque Nationale’de P 2892 kaydıyla yer alan eser, 98 madde başından oluşan Türkçeden Hotenceye bir sözlükçedir. EHS, parşömenin arka yüzüne yazılmıştır. İlk 165 satır, bir tıp metni olan Siddhasāra’nın Sanskritçe aslından Hotenceye tercüme edilmesine ayrılmıştır. EHS, 166. satırdan itibaren bir noktalama işaretiyle başlamakta ve 185. satırda sona ermektedir. Sözlükçe, tematik bir tarzda yazılmış ve ilk defa Bailey (1944) tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Daha sonra sırasıyla Hovdhaugen (1971), Clauson (1973) ve Emmerick ve Róna-Tas (1992); EHS’nin filolojik değerlendirmesini yapmıştır. Bailey (1944), Hovdhaugen (1971), Clauson (1973), Emmerick ve Róna-Tas (1992); -EHS’nin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte- söz konusu eserin 10. yüzyılda kaleme alındığı konusunda hemfikirdir. EHS Brāhmī yazısı ile kaleme alınmıştır. Bu yazının kökeni tartışmalıdır fakat Orta Asya’da hâkim olan Brāhmī yazısı ve onun varyantları Hint kökenlidir. Brāhmī yazısının Orta Asya’da

yayılmamasının başat etkeni, Budizm'dir. Budist misyonerler, Budizm'in kutsal metinlerini çoğaltmak ve başka amaçlar için Brāhmī yazısını kullanmışlardır. Budist keşişler, Brāhmī yazısını yerel dillere uyarlamıştır. Böylece, Brāhmī yazısı aşama aşama değişmiş ve Orta Asya Brāhmī yazısı varyantları ile birlikte teşekkül etmiştir. Tohar Brāhmīsi kuzeyde, Hoten Brāhmīsi ise güneyde kullanılmıştır [Ayrıntılar için bkz. (Róna-Tas 2013:91)]. Brāhmī yazısı ile yazılmış Türkçe metinler, 9. ve 10-13. yüzyıl aralığına tarihlendirilmektedir. Toharca ile bağlantılı olan metinler, daha eskicidir (Róna-Tas 2013:100). Brāhmī yazısı, bölgede Budist kültür etkisini kaybedinceye dek var olmuştur. EHS, Hoten Brāhmīsi ile yazılmıştır. EHS'nin tehlikedeki Türk dillerindeki izlerini ele almadan önce, Brāhmī alfabesinin genel özelliklerini yansıtan Tohar Brāhmīsi'ne değinmek gerekir. Zira Tohar Brāhmīsi ile yazılan Türkçe metinler, Hoten Brāhmīsi'ne göre daha fazladır.

Brāhmī yazısı, bir hece yazısıdır. Bu yazının temel kuralı, *aksara* oluşturmaktır. *Aksara*, açık bir şekilde okunabilecek ünlü ve ünsüz birleşimi, yalın ünlü ya da ikiz ünlü oluşturmayı amaçlayan kuraldır ve aksara için birden fazla işaret kullanılır. Bir ünsüz ile /a/, /e/ ünlülerinin oluşturduğu heceye basit hece denir. Çünkü /a/, /e/ yazılmaz, kendiliğinden okunur. Bir ünsüzden sonra /a/, /e/ dışında bir ünlü yazılması halinde ünsüzün altına veya üstüne ayırıcı (diyakritik) bir işaret eklenir. Ayırıcı işaretler, yalnızca bir ünsüzden sonraki ünlüleri göstermektedir. O, ünlüden sonra kullanılmamakta ve ÜZ tipi bir hecede görülmemektedir. Ayırıcı işaretler, geleneksel olarak ünsüzün altına veya üstüne yazılır. Ayırıcı işaret; /i/, /è/, /ai/, /o/ ve /e/ için ünsüzün üstüne eklenir fakat /u/, /ɾ/ ve /l/ için ünsüzün üstüne işaretleme gerçekleştirilir. Bu kural, ZÜ tipinde bütün hecelerin yazılmasına imkân vermektedir.

Uzun ünlüler, ayırıcı işaretin ünsüzün sağına eklenmesiyle gösterilmiştir. Zā ve Zē hecesi, sadece uzunluk işaretinin eklenmesiyle ortaya çıkarken diğer ünlülerden müteşekkil bir hece için hem ayırıcı işaretin hem de uzunluk işaretinin eklenmesi gerekmektedir. Ayrı işaretlerle gösterilen ünlüler şunlardır: /a/, /ai/, /au/, /u/, /o/, /e/, /i/; /l/, /ɾ/ /r/ ve /l/ hece oluşturmak için kullanılabilir. Gabain (2007), bu harflerin indirgenmiş bir ünlüyü gösterdiğini kabul etmiştir. Róna-Tas (2013) ise bu harflerin Türkçe /ı/ için kullanılmasına dikkat çekmiştir.

Brāhmī yazısının bir diğer kuralı da *virāma*'dır. *Virāma*, harfin sol üstüne eklenen ve sola doğru kıvrılan bir işarettir. Bu işaret, ZÜZ tipi bir hecede ünsüzlerden sonra bir ünlü okunması için geliştirilmiştir. *Anusvāra* ise bir ünlünün genizleştiğini bildiren işarettir ve aksaranın üzerinde grafiksel bir nokta olarak yer almaktadır. Tohar Brāhmīsi, dar ünlülerin ya

da bir ikiz ünlünün hece oluşturmeyen kısmının gösteriminde özel bir yöntem kullanmıştır: “Bir aksaranın üzerine iki işaret yazılması”. Bu kural gereği, Türkçe “bilig”, “bli-g” olarak yazılmış ve “bişig”, “pşi-g” olarak yazılmıştır. Bir ünsüzden sonra ünlü gelmesi kuralını ihlal eden $Z_1Z_2Ü$ (Z_1Z_2 arasında ünlü işareti bulunmamaktadır) tipi hece, ikinci ünsüzün birincinin altına yazılmasıyla (ligatür) oluşturulmuştur. İki ünsüz yatay ise bunların arasında bir ünlü okunur. Fakat iki ünsüz dikey ise grubun altına yazılan ünsüzden sonra ünlü okunur. Bu durum, sık kullanılan bazı harflerin özel ligatürlerinin oluşmasını sağlamıştır [Ayrıntılar için bkz. (Róna-Tas 2013:106-110)].

3.EHS'nin Tehlikedeki Türk Dillerinde İzleri

Bir iletişim aracı olan dil, son bir konuşuru kalınca fiilen ölür. Hiçbir konuşuru kalmayan dil ise resmen ölü bir dildir. Herhangi bir şekilde kaydedilmemiş bir dil, ölünce hiçbir zaman var olmamış gibi olur (Crystal 2010:15-17). İşlevleri azalmış ve yerini giderek başka dillere bırakan dile ise “yoksun dil” denir.

Bir dilin tehlikede olmasına neden olan birçok faktör vardır. Nüfus, coğrafya, ana dilin sonraki kuşaklara aktarılma oranı; bu faktörlerden birkaçıdır (Crystal 2010:25). Ayrıca dilin çocuklar tarafından öğrenilme düzeyi, tehdit eden dillerin etki oranı ve toplumun dile karşı tutumu; dilin tehlikede olmasını belirleyen diğer faktörlerdir. Bir dil, hatırı sayılır bir konuşur kitlesine sahip olsa dahi başka bir dilin egemenliği altında yok olabilir. Öyle ki baskın dil, egemenliği altına aldığı dili sözcük ve dil bilgisel düzeyde derin bir şekilde etkileyebilmektedir. Baskın dilin yarattığı bu tahribat, “radikal değişim” diye tanımlanmaktadır.

Dünya dillerinin %4’ü, dünya nüfusunun %96’sı tarafından konuşulmaktadır. Bu durum, konuşuru az olan diller için ciddi bir tehlikedir. Dillerin %50’si, dil bilimi araştırmalarına göre önümüzdeki yüz yıl içinde yok olacaktır. Dillerin %50’si, 3000 dil demektir (Crystal 2010:28).

Diller, tehlike seviyelerine göre “güvende, tehlikede, ölü” olmak üzere sınıflandırılmaktadır. Dillerin ölümü, başta dil bilimciler olmak üzere birçok kurumu harekete geçirmiştir. Nitekim UNESCO 1993’te -Tehlikedeki Dillerin Kırmızı Kitabı dâhil- Tehlikedeki diller projesini kabul etmiştir. Ayrıca Dünya’da birçok üniversitede tehlikedeki dillerle ilgili çalışmalar hızlanmıştır (Crystal 2010:7-8). Zira dillerin ölümü, insanoğlunun çok şey kaybetmesine neden olmaktadır. Her şeyden önce diller, bir toplumun millî birlik ve beraberliğini sağlar; bir

milletin geçmişini halk anlatılarıyla geleceğe taşır Dil, kültürü sonraki kuşağa aktarma işlevinde bulunur. Dilin ölümü, kültür aktarımının kesilmesi demektir. Her dil, gündelik yaşama dair bilgiler barındırmaktadır ve bir dilin ölümü bu bilgilerin sonsuza dek kaybolmasına yol açacaktır. Dil, edebiyatın malzemesidir ve bir dilin ölümü yeryüzünde bir edebiyatın silinmesiyle sonuçlanacaktır. Ayrıca bir dil, başlı başına bir araştırma konusudur. Dolayısıyla dillerin yaşam mücadelesini desteklemek ve tehlikedeki diller için çözümler üretmek gerekmektedir. İlk adım, insanlarda tehlikedeki diller farkındalığını geliştirerek atılmalıdır. İkinci adım, tehlikedeki dilin itibarını artırmaktır. Tehlikedeki dilin eğitim yoluyla desteklenmesi, yazılı ve görsel basında boy göstermesi; onun saygınlığını artıracaktır. Ayrıca dilin ekonomik getirilerini artıracak yasal düzenlemelerin de yapılması gerekir [Ayrıntılar için bkz. (Crystal:2010)].

Türk dilleri de birçok dil gibi yukarıda belirtilen tehlikelerle yüzleşmektedir. Ne yazık ki “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dilleri için tehlike çanları çalmaktadır. Bu çalışmada EHS’de yer alan ve önceki çalışmalarda çözümlenemeyen 179. satırdaki 9 numaralı madde başı, 174. satırdaki 29 numaralı madde başı, 181. Satırdaki 73 numaralı madde başı, 182. satırdaki 79 numaralı madde başı ve bunların tehlikedeki Türk dillerindeki izleri; ele alınmıştır. Bu madde başlarının “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dillerinde belgelenmesi; dilin kültür aktarımı işlevinin güzel bir örneğidir. Bu aktarımın sonsuza dek sürmesi için “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dillerinin yaşam mücadelesini desteklemek gerekmektedir. Aşağıda bu madde başlarının etimolojisi yapılmış ve söz konusu dillerden tanıklar gösterilmiştir.

3.1. EHS'nin Hakasçadaki İzi

EHS’de yer alan ve önceki çalışmalarda çözümlenemeyen 179. satırdaki 9 numaralı madde başı, Hakasçada varlığını sürdürmektedir.

Tablo 1. EHS'nin Hakasça Söz Varlığındaki İzi

Madde	Transliterasyon		Transkripsiyon	Hakasça
	M.B	T.	sali	sal
	sađı	brrāne hamé		

Bu madde, Eski Uygurca *sali* madde başı ve Hotence *brrāne hamé* tanımından oluşmaktadır. Bailey (1944), Clauson (1973), Emmerick ve Róna-Tas (1992) çalışmaları bu madde için farklı izahlar yapmıştır. Türkçe madde başı sağı, Bailey (1944) tarafından *salı* şeklinde

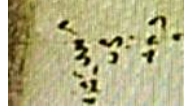
transkripsiyon edilmiş ve “salı <sal+ı” çözümlemesi yapılmıştır. Buna göre Bailey (1944), sözcük biçimi olarak kabul ettiği {salı} yapısının /sal/ “kap” isim kökünden /+ı/ üçüncü tekil kişiyle çekimlendiğini kabul etmiştir. Madde başının anlamını ise “onun kabı” olarak açıklamıştır. Clauson (1973) *salı* sözcük biçiminin anlamını “bir yayın el tutamağıyla uçları arasındaki düz kısımları” olarak tanımlamış ve *sal* sözcüğünün bu anlamıyla Eski Türkçede bulunmadığı ama Osmanlıcada yer aldığını belirtmiştir. Emmerick ve Róna-Tas (1992) *salı* transkripsiyonu ile “okları yerinde tutmak için küçük keçe parçaları deriden sadaka yapılmaktadır” anlamını ileri sürmüştür.

Sal sözlük birimi, tehlikedeki Türk dillerinden biri olan Hakasçada tanıklanmaktadır: “sal (v.) (yayda) kiriş” (Arıkoğlu 2005:405). Hakasça /s/, ikincil gelişmeler de göstermektedir. /ç/ > /s/, /ş/ > /s/ ve /z/ > /s/ ikincil gelişmelerin yanı sıra Eski Türkçe /s/ sesinin söz başında korunduğu da görülür: *ET sekiz* > *Hak. sigıs* gibi. Buna göre; *salı* sözcük biçimi, {salı} < /sal/ /+ı/ şeklinde çekimlenmiştir. /sal/ isim kökü; /+ı/ üçüncü tekil iyelik son ekidir. Madde başının anlamı ise “yayda kiriş” şeklindedir.

3.2. EHS'nin Altaycadaki İzi

EHS'nin 174. satırdaki 29 numaralı madde başı, Altaycanın söz varlığında yer almaktadır.

Tablo 2. EHS'nin Altayca Söz Varlığındaki İzi

Madde	Transliterasyon		Transkripsiyon	Altayca
	M.B	T.	tégek	tegek
	ttéha :ke	skai		

Bu madde, Eski Uygurca *ttéha :ke* madde başı ve Hotence *skai* tanımından oluşmaktadır. *Ttéha :ke*, Bailey'de (1944) “Teleütçe” ile karşılaştırılmış ve *tegek* “balık oltası” şeklinde çözümlenmiştir. Hovdhaugen (1971) ise sözcüğü “Telütçedeki” *ték* “okun sonundaki çentik” ile kıyaslamıştır. Clauson (1973), bu sözcüğü *tügek* okumuş ve “kolon halkası, yükü sıkıştırmak için iplerin ucuna bağlanan tahtadan halka” açıklamasını yapmıştır. Emmerick ve Róna-Tas (1992) ise Hovdhaugen (1971) önerisini bağlama daha uygun olması gerekçesiyle kabul etmiş ve sözcüğü *tegek* olarak okumuştur. Dīvānu Luğāti't-Türk'teki *TÖKK* maddesi “halka. Yük yükletilirken yükü sıkıştırmak için kullanılan ve ipe takılmış bulunan ağaç halka” (Atalay 2018: 287) diye tanımlanmıştır. Bu madde Dankoff & Kelly (2007) ile Ercilasun ve Akkoyunlu (2018) tarafından *tügek* okunmuştur. Atalay (2018) ise *tükek* okumuştur.

Bu sözlük birimi, Altayca'da “tegek (koşum çeşidi)” (Naskali ve Duranlı 1999:172) biçimiyle yaşamaktadır. EHS <é> = Dīvānu Luġāti't-Türk <ü> denklemi, (EHS tēgek= Dīvānu Luġāti't-Türk tūgek) bu sözcüğün “eyer kavram” alanına ait olduğunu desteklemektedir. Buna göre bu madde, Altayca biçim de dikkate alınarak “kolon halkası veya bu halkanın bulunduğu koşum çeşidi” şeklinde tanımlanmalıdır.

3.3. EHS'nin Tuvacadaki İzi

EHS'nin 181. satırdaki 73 numaralı madde başı, Tuvacada varlığını sürdürmektedir. Bu maddenin Hotence tanımı, bulunmamaktadır.

Tablo 3. EHS'nin Tuvaca Söz Varlığındaki İzi

Madde	Transliterasyon		Transkripsiyon	Altayca
	M.B	T.	égöçek	eejek
	éhau 'cake	-		

Türkçe madde başı *éhau 'cake*, Bailey (1944) tarafından *ökçe* “topuk” diye okunmuştur. Clauson (1973), bu sözcüğün hiçbir Türkçe sözcüğe benzemediğini belirterek sözcük için iki deneme ileri sürmüştür: (1) /ege-/ fiilinin bir türevidir, (2) Kaşgarlı'nın Argu lehçesinde geçtiğini belirttiği *küjek* “perçem, züluf” sözcüğünün bozulmuş şekli. Emmerick ve Róna-Tas (1992) ise *égöçek* transkripsiyonunu yapmış ve sözcüğü tanımsız kabul etmiştir. Emmerick ve Róna-Tas (1992), bu sözcük için *egin* “omuz” kökünden türeyen şöyle bir yapı çözümlemesi önermiştir: *egö(n)-çek*.

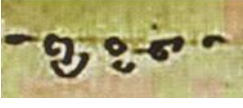
Sözcük birimi, Tuvacada *eejek* “taban, ökçe” (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 39) olarak belgelenmiştir. Tuvaca, Eski Türkçe /c/, /ç/, /ş/ ünsüzlerinin iki ünlü arasında tonlulaşıp /j/ ünsüzüne dönüştürdüğü çok sayıda örneğe sahiptir. *ET bıçak* > *Tuva bijek* gibi. Tuvacada /g/, /ŋ/, /r/, /l/ ünsüzlerinin düşmesiyle ikiz ünlüler ortaya çıkmıştır. Düşme, gerileyici ve dar olan ünlünün geniş ünlüye benzeşmesine yol açmıştır. *ET ogul* > *Tuva ool* gibi [Ayrıntılar için bkz. (Arıkoğlu 2007:1154-1158)]. Buna göre, *égöçek* sözcük birimi Tuvacada şu gelişimi izlemiştir: *ET égöçek* > *Tuva eöjek* > *Tuva eejek*.

Böylece; *égöçek* Tuvacada belgelenmiş olarak “taban, ökçe” şeklinde kesin bir etimoloji ile tanımlanmıştır.

3.4. EHS'nin Şorcadaki İzi

Şorca, EHS'nin 182. satırında yer alan 79 numaralı madde başı olan *sūva cā* sözlük biriminin etimolojisine ışık tutan veriler sunmaktadır.

Tablo 1. EHS'nin Şorca Söz Varlığındaki İzi

Madde	Transliterasyon		Transkripsiyon	Şorca
	M.B	T.	suv(a)ço	sugluk
	sūva `cā	-		

Sūva `cā sözlük birimi, Bailey'de (1944) tereddütlü olarak “idrar kesesi” diye tanımlanmıştır. Sözcüğün /suv+/ isim kökünden /+cā/ son ekiyle türediğini varsayan Bailey (1944), /+cā/ ve /+çu/ kıyaslamasını yapmıştır. Clauson (1973), bu sözcük için kesin bir transkripsiyon ve tanım yapmanın zor olduğunu dile getirmiştir. O, “suv (su)” kökünün türeme kaynağı olabileceğini düşünmüştür. Clauson (1973), bu durumda sözcüğün “mesane” anlamına gelmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat Eski Türkçede “mesane” için kullanılan standart sözcüğün *ķavuk* olması bu etimolojiyi zayıflatmaktadır. Emmerick ve Róna-Tas (1992) ise *suv(a)ço* olarak transkripsiyon ettiği bu sözlük birimini tanımsız kabul etmiştir.

Sūva `cā madde başının ikinci aksarası, fonetik olarak belirsizdir. Bu sözcük, iki farklı etimoloji ile açıklanabilir. Birinci etimoloji, *suw* kökünün temel anlamı olan “su” ile yapılabilir. Dīvānu Luġāti't-Türk'te, *suw* kökünden türemiş şu sözcükler bulunmaktadır: “*suwal-* “sulanmak, su verilmek, su saçılmak”, *suwar-* “sulamak, suvarmak”, *suwgar-* “sulamak, su vermek”, *suwgarımsın* “sular görünmek, suvarır görünmek” *suwgarış* “sulamakta yardım etmek” *suwgarun* “sular görünmek”, *suwıġlan-* “sulu bulmak”, *suwla-* “sulanmak, su içmek; sulandırmak, su koymak”, *suwlaġ* “hayvan sulanacak yer, yalak”, *suwlan-* “sulanmak, sulu olmak”, *suwrar-* “sulatmak”, *suwsa-* “susamak”, *suwsat-* “susatmak”, *suwsı* “sulanmak, sulu olmak”, *suwsuş* “buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu; üzerine su katılmış ayran”, *suwul-* “sulanmak (Atalay 2018:543-547)”. Dīvānu Luġāti't-Türk'te, *suw* köklü türevlerin oldukça fazla olduğu görülmektedir. Buna göre; bu kök sözcük türetmede oldukça etkindir. O halde, bu kökün EHS'de söz konusu üretkenliğinin bir sonucu olarak yeni bir sözcük türetmesi olağandır. Bu biçim birimi, $\{ *suv(a)ço \} < /suv+ / + / +ço^2 /$ şeklinde gelişmiş olabilir. Dīvānu Luġāti't-Türk'teki örnekler, bu kökün birçok türetmeye kaynaklık ettiğinin apaçık tanıklarındır. Buna göre, *suv(a)ço* şeklinde bir başka türemenin gerçekleşmesi olağandır. /Suv+/ kökü, /+ço/ son ekiyle yeni bir isim türetmiştir. Bu durumda **suvçu* sözlük birimi; “su halinde bulunma, idrar” anlamında bir

² +çU ve +çUk ekleri, Erdal'da (1991:106) birlikte değerlendirilmiş ve +çUk, çU'dan türemiş birleşik bir ek kabul edilmiştir

sözcük olmalıdır. Fakat sözcük bu anlamıyla belgelenmediği sürece önerilen etimoloji izafi olmaya devam edecektir.

İkinci bir etimoloji ise Şorca *sugluk*³ biçimiyle karşılaştırmalı olarak yapılabilir. Sözcüğün anlamı, Şorcada “gem” (Tannagaşeva ve Akalın 1995:96) şeklindedir. Bu biçim birimi, görünüşte “su” köküyle anlam bakımından ilgisiz görünmektedir. Ancak atların sindirim sistemlerinde “tükürük” önemli bir işlev görmektedir. Dolayısıyla *sugluk* terimi, salgılanan tükürüğe gönderimde bulunarak “tükürüğün salgılandığı yere takılan alet” anlamında kullanılmış olabilir. *Suw* kökü, bu türemeye “mecaz anlamı” ile katılmıştır. *Suv(a)ço* biçim birimi ise çağdaş dillerden farklı olarak {+çU} son eki barındırmakta ve atın ağız içine gönderim yapmaktadır. Başka bir deyişle, *suv(a)ço* “atın salgıladığı tükürük” anlamına gelen bir atçılık terimi olmalıdır. Önerilen tanım, atların sindirim sisteminde “tükürük” çok önemli bir yer tuttuğu için bağlama oldukça uygundur. Zira atlara dair teknik terimlerin listelendiği kavram alanında, bu anlamda bir sözcüğün bulunması şaşırtıcı değildir. Fakat bu etimoloji de belgelerle tanıklanmaya muhtaçtır.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, EHS’de yer alan ve etimolojisi önceki çalışmalarda saptanmamış olan *sali*, *tëgek*, *ëgöçek*, *suv(a)ço* madde başlarının “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dillerindeki biçimleri gösterilmiştir.

Sal biçim birimi, Hakasçada “sal” (yayda kiriş) biçimiyle yaşamaktadır. Söz başı /s/, Hakasçada /ç/ > /s/, /ş/ > /s/, /z/ > /s/ ve Eski Türkçe /s/ ünsüzünün söz başında korunduğu örnekler olmak üzere iki farklı ses denkliği izlemektedir. *Sal* biçim birimi, Eski Türkçe söz başı /s/ sesini Hakasçada korumuştur.

Tëgek ise Altaycada “tegek (koşum çeşidi)” olarak varlığını sürdürmüştür. Sözcük şöylesi bir gelişim izlemiştir: *Eski Uygurca tëgek* > *Altayca tegek*. Altayca biçim, EHS’deki madde başının “kolon halkası veya bu halkanın bulunduğu koşum çeşidi” anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Tuvaca *ëgöçek* sözlük birimini yaşatmaya devam eden bir Türk dilidir. Bu sözlük birimi, “Eski Uygurca ëgöçek > Tuva ëjek > Tuva eejek” değişimiyle Eski Türkçeden Tuvacaya geçmiş ve bu dilde varlığını sürdürmektedir. Zira Eski Türkçe /ç/, Tuvacada iki ünlü arasında

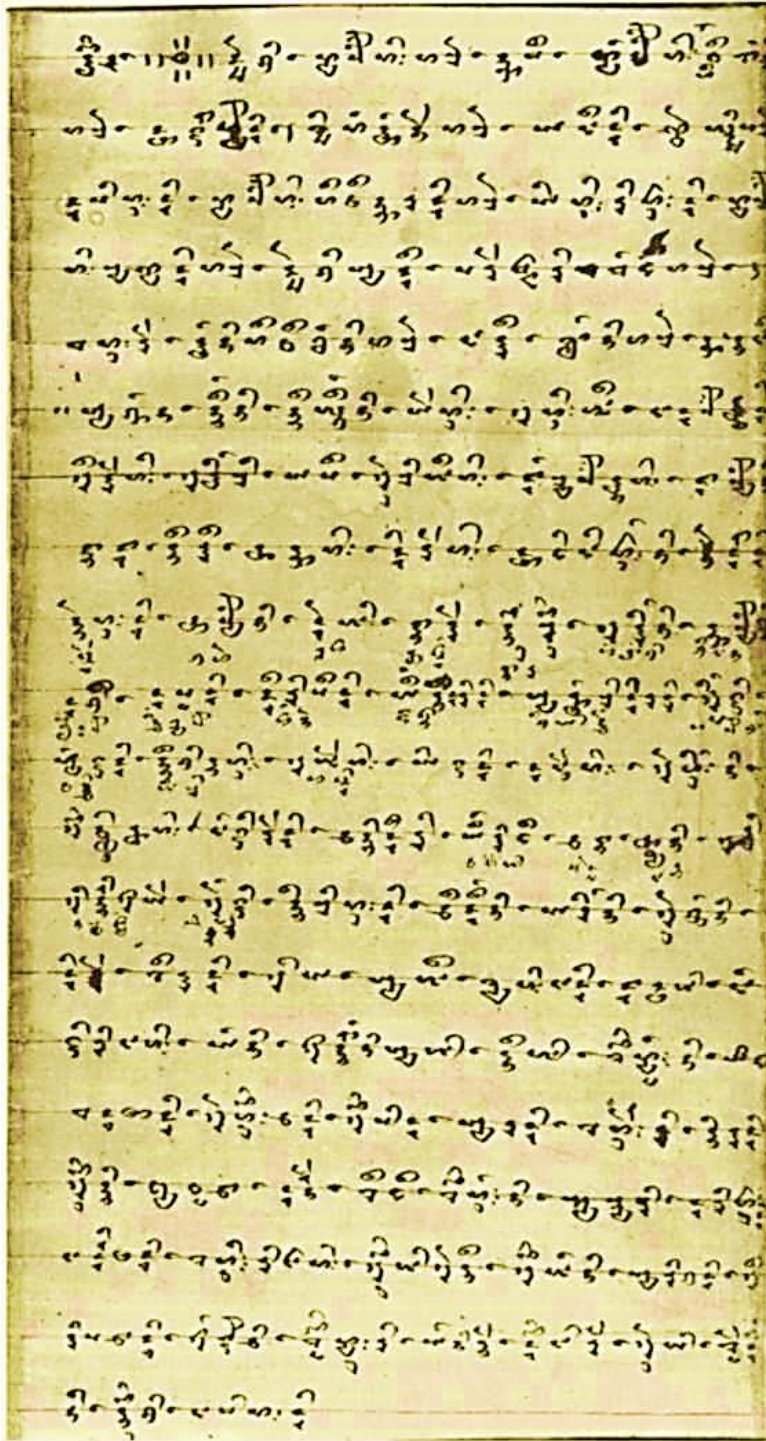
³ Bu sözlük birimi; Hakasçada suğluh “gem”, Türkmencede suwluq, Kırgızcada suuluk “gem”, Altaycada suluk “gem” ve Türkiye Türkçesinde suluk zinciri şeklinde yer almaktadır.

tonlulaşıp /j/ ünsüzüne dönüşmekte ve /g/ ünsüzü iki ünlü arasında eriyip gerileyici benzeşmeyle ikiz ünlüleri ortaya çıkarmaktadır. Bu sözcüğün Tuvacadaki anlamı ise “taban, ökçe”dir. Bu anlam, EHS’nin kavram alanıyla örtüşmektedir.

Suv(a)ço, EHS’de etimolojisi önceki çalışmalarda saptanmamış bir diğer biçim birimidir. Şorca *sugluk* biçimi, bu sözlük biriminin yapısına dair bazı ipuçları vermektedir. Şorcada bu sözcük “gem” anlamına gelmektedir. Sözcük {sug} ve {+IUk} biçim birimlerinden oluşmuştur. {sug} biçim birimi, “gem” anlamında kullanılan bu terimin köküdür. Bu biçim birimi, atların sindirim sistemlerinde önemli bir işlev gören “tükürük” salgısını ima etmektedir. Dolayısıyla, {sug} biçim birimi, salgılanan tükürüğe gönderimde bulunmakta ve *sugluk* türemesi “tükürüğün salgılandığı yere takılan alet” anlamını kazanmaktadır. EHS’deki *suv(a)ço* ise aynı köke {+çO} biçim biriminin eklenmesiyle oluşmuştur. Bu farklı biçim birimi, *suv(a)çonun* “tükürük” (atların salgıladığı) anlamına gelen bir atçılık terimine dönüşmesini sağlamış olabilir. Ancak *suv(a)ço* sözcüğü, Eski Türkçede bu anlamıyla belgelenmediği için bu etimoloji bir deneme mahiyetindedir.

Öneriler

EHS, “ok, koşum ve at” kavram alanlarına dair terimler barındıran bir sözlükçedir. Tehlikedeki diller statüsünde olan “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” dilleri; binlerce yıllık bu Türk kültürünü dil dizgelerinde barındırmaktadır. Bu terimler etrafında oluşan kültür, dil vasıtasıyla günümüze kadar ulaşabilmektedir. Dil ölümü, bu kültürün ve bilgi birikiminin yok olmasına neden olacak ve ortak Türk kültürünün “Hakas, Altay, Tuva ve Şor” uluslarında kesintiye uğraması sonucunu doğuracaktır. Başta dil bilimciler olmak üzere, resmî kurum ve kuruluşların gerekli tedbirleri alması ve tehlikedeki dillerin yaşam mücadelesini desteklemesi gerekmektedir.

EK 1: Eski Uygurca-Ḥotence Sözlükçe Tıpkıbasımı

(Emmerick ve Róna-Tas 1992:241)

KISALTMALAR

EHS: Eski Uyгурca-Ѓotence Sözlükçe

M.B: Madde başı

T.: Tanım

Ü: Ünlü

ÜZ: Ünlü Ünsüz

vd. Ve diğeri

Z: Ünsüz

Kaynakça

Arıkoğlu, Ekrem (2005). Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ.

Arıkoğlu, Ekrem (2007). Tuva Türkçesi. Ankara: Akçağ.

Arıkoğlu, Ekrem ve Kuular, Klara (2003). Tuva Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.

Atalay, Besim (2018). Dīvānu Luğāti't-Türk. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bailey, H. W. (1944). "A Turkish-Khotanese Vocabulary". Bulletin of the School of Oriental and, 290-296.

Clauson, S. G. (1971). "Some Notes on the Inscription of Tonyuquq" (Çev. İ. Enginün). İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası 18, 141-148.

Clauson, S. G. (1973). "The Turkish-Khotanese Vocabulary Reedited". İslam Tetkikleri Dergisi, 37-45.

Crystal, David (2010). Dillerin Katli (Çev. Gökhan Cansız). İstanbul: Profil Yayıncılık.

Dankoff, Robert ve Kelly, James (2007). Dīvānu Luğāti't-Türk (Çev. S. T. Yurteser, S. Erdi). İstanbul: Kabalcı.

Emmerick, Ronald (2009). The Iranian Languages (Editör Gernot Windfuhr). Londra: Routledge.

- Emmerick, Ronald ve Róna-Tas, András. (1992). "The Turkish-Khotanese Wordlist Revisited". *Central Asiatic Journal* 36: 3-4, 199-241.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat (2018). *Dîvānu Luġāti't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, Annemarie Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hovdhaugen, E. (1971). "Turkish Words İn Khotanese Texts, A Linguistic Analysis". *Norsk Tidsskrift*, 772-823.
- Karahan, Akartürk (2013). *Dîvānu Luġati't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Naskali, Emine Gürsoy ve Duranlı, Muvaffak. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Peyrot Michaël ve Pinault Georges-Jean vd. (2019). *Vernaculars Of The Silk Road - A Tocharian B - Old Uyghur Bilingual*. *Journal Asiatique* 307.1, 65-90.
- Róna-Tas, András (2013). *Türkolojiye Giriş* (Çev. İsa Sarı). Ankara: Nobel.
- Tannagaşeva, N. N. ve Akalın, Ş. Halûk. (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- Taşgıl, Ahmet (1998). *TDV İslâm Ansiklopedisi: 18*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.